

A POLITIKAI ÉS AZ ÉRTELMIKULTUSZOK KÖZÖTT

– Danyiil Harmsz és a sztálini Puskin-jubileum* –

KALAVSZKY ZSÓFIA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
tudományos munkatárs

kalavszky.zsolia@abtk.hu

ORCID 0000 0003 1276 3243

Between Political and Intellectual Cults

– Daniil Kharmis and the Pushkin jubilee under Stalin –

The present study sketches the possible historical and synchronous contexts of Daniil Kharmis' Anecdotes from the life of Pushkin. The study argues that it is important to read Kharmis' literary anecdotes alongside the nineteenth-century precursors in literature and cultural history of the Pushkin anecdote as a unique phenomenon, for example the literary-historical Pushkin anecdotes and the urban Pushkin anecdotes, as well as the cheap storybooks and anecdote collections of Pushkin published around the turn of the century. At the same time, Kharmis' Anecdotes are organically and deeply embedded in the Soviet cultural, literary, and social setting of the 1930s (i.e. the Pushkin cults of the state, or the scientific and artistic elite), and they are also inseparable from the poet's poetics, philosophy of art, and world view and thus from the children's literature Kharmis wrote on Pushkin at the same time as this cycle. Examining the various approaches of cult and genre history, poetics, narratology, and the sociology of literature together makes it possible to expand the range of interpretation for Kharmis' writing.

Keywords: cult, jubilee, Pushkin anecdote, avant-garde, children's literature

* A Danyiil Harmsz művéből származó idézeteket Hetényi Zsuzsa fordításában közlöm. Danyiil HARMSZ, „Anegdoták Puskin életéből”, in Uő, *Esetek*, ford, vál., előszó HETÉNYI Zsuzsa (Budapest: Typotex, 2013), 142–143. A tanulmányomban szereplő minden más, fordított nem jegyző idézetet a saját fordításomban adok meg – K. Zs.

■ Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy felmutassam azokat az ideológiai, társadalmi és irodalmi kontextusokat, illetve azt a városi, szóbeli hagyományt, amelyek az 1930-as évek végén Danyiil Harmsz orosz költő-író Puskin-írásainak közvetlen szellemi környezetét jelenthették. Azt állítom, hogy Harmsz „találmánya”, az úgynevezett *írói Puskin-anekdota* fenoménje – amely alapjaiban határozza majd meg később az underground, majd a posztmodern szovjet irodalom úgynevezett „anekdotikus” Puskin-felfogását – éppen az itt feltárt kortárs és történeti diszkurzusokkal való dialógusában mutatja meg, hogy ellép az anekdotaműfaj akár historiográfiai, akár folklórbeli értelmezésétől és használatától.

1.

Az 1930-as évek közepétől a sztálini kultúrpolitika az egyik központi feladatának tekintette Puskin alakjának, életrajzának és életművének a koncepcionalizálását, így mindennemű, a költővel kapcsolatos állítás, nyilatkozat, vélemény *politikai* állásfoglalásnak is minősült. 1933-tól az Orosz Tudományos Akadémia (a Puskin Ház) 1935-től pedig már az egész ország Alekszandr Puskin halálának százéves évfordulójára eltervezett, monumentális jubileum megrendezésére készült. A párt részletesen kidolgozta ennek menetét. Az ünnepségsorozat csúcspontját, egyben lezárását 1937 február elejére, a költő halálának évfordulójára időzítették. Személyesen Sztálin és a Politbüro tagjai nevezték ki az események legfőbb koordináló testületének, a Puskin Bizottságnak a tagjait.

A szovjet társadalom egyetlen csoportja sem tudta kivonni magát az esemény felfokozott irodalompolitikai atmoszférája és feladatai alól. A kultúrkampány tömegeket mozgósított, a korábbi irodalmi jubileumok jól bevált kulturális gyakorlataiból merített, és azt méreteiben és intenzitásában még grandiózusabbá tette. A széles tömegeket elérő Puskin-népszerűsítő koncepció részeként országszerte kiállításokat, felvonulásokat, színi és zenei előadásokat, megemlékezéseket, esteket, felolvasásokat, előadásokat rendeztek könyvtárakban, iskolákban, gyárakban, művelődési házakban, színházakban. A megzenésített Puskin-művekből hanglemezeket nyomtak, Puskin-kiadások,¹ -brossúrák készültek, illetve Puskinról szóló olcsó könyvek és illusztrált, drága kiadványok, albumok, naptárak, ismeretterjesztő és tudományos sorozatok jelentek meg. A költő műveit a Szovjetunió minden tagköztársaságának nyelvére lefordították. A kolhozok és gyárak kollektívái igyekeztek Puskin arcképéről mintázott fa, kő és fém dísz tárgyakat, szobrokat, szötteket készíteni. Moszkvában nagyszabású pályázatot írtak ki egy új (optimista hangulatot sugalló) köztéri Puskin-szobor megalkotására.² Az ország számos településén állítottak fel Puskin-szobrokat, átnevezték a legfontosabb utcáikat, épületeiket, intézményeiket,

¹ Több mint 13 millió példányban jelentek meg Puskin-kiadások.

² 1937-ben az új, moszkvai köztéri Puskin-emlékmű felállításáról szóló pályázat jelmondata ez lett: „Eltársam! / Hidd el: felragyog tiszta, szép / Fénnyel csillagunk nemsokára” (Puskin: *Csaadajev-*

Puskin arcképével díszített iskolai füzetek, épületek, belső terek voltak láthatók mindenhol, az iskolákban úgynevezett Puskin-sarkot állítottak fel. A Puskin Bizottság megkezdte a jubileum okán a költőhöz fűződő tárgyi emlékeknek a begyűjtését, a fennmaradt kéziratokból való összesített archívum felállítását, továbbá központi, állami fenntartás alá került Mihajlovszkoje, a volt Puskin-birtok és a pétervári lakás, ahol a költő meghalt.³

A szovjet társadalom számára nem jelentett újdonságot, hogy nagy tömegeket megmozgató kultúrakampányban kell aktívan részt vennie, hiszen nem a Puskin-jubileum volt az első ilyen esemény, írja Jonathan Platt. Az amerikai kutató szerint e kampányoknak azonos volt a szándéka: olyan, mindenki részvételét igénylő megmozdulások szervezését és levezénylését tűzték ki célul, amelyek látványosan demonstrálták a szovjet társadalmi csoportok szoros együttélésének eszméjét. A sztálini kor szociális életének *performatív kultúrája* (Jeffrey Brooks fogalma) a szovjet népet egyetlen, gigantikus kórusban egyesítette.⁴

Míg – a számos 19. századi költőt és író is érintő⁵ – irodalmi jubileumok megrendezése a 30-as évekre már hagyománnyal rendelkezett a Szovjetunióban, gyakorlati rítusaik bevetté váltak, és rögzültek ekkorra, a Puskin-jubileum egyedülálló abban a tekintetben, hogy a főszereplője még a klasszikusok között is kiválasztottnak számított. A fiatal szovjet állam irányítói az ő alakjában és műveiben látták meg azt a lehetőséget, amely alkalmas a tömegek akkulturációjára (tegyük hozzá, hogy a Kommunista Párt a cári oktatás- és kultúrpolitika ilyen irányú erőfeszítéseit folytatta, de ezt tagadta). Puskin neve tehát gyakorlatilag az analfabetizmus megszüntetésével, az új, szovjet ember (ki)nevelésével és – általában véve – megkonstruálásával forrt össze.

A szovjet olvasó figyelmét Puskin sokoldalúságának egyetlen aspektusa sem kerüli el. A szovjet olvasó messzebbre lát el és mélyebben lát a legtöbb kutatónál és [...] kritikusknál. Minden tiszteletet megad Puskinnak, az orosz irodalmi nyelv megalkotójának, az új orosz irodalom létrehozójának, a zseninek, aki

hez [1818], ford. Lothár László). A sikertelen pályázatról és a körötte lezajlott polémiairól lásd Юрий А. Молок, *Пушкин в 1937 году. Материалы и исследования по иконографии* (Москва: Новое литературное обозрение, 2000).

³ Puskin sírjának őrzését és Mihajlovszkojének, a volt birtoknak a megvásárlását a II. Miklós cár által is köszöntött, 1899-es jubileumi Központi Puskin-bizottság kezdeményezte. Hányattatott sorsokról – a birtok a rajta lévő építményekkel a 20. század első harmadában többször a teljes pusztulás szélére került – lásd az alábbi disszertációt: Е. А. Гаврилова, „Пушкинские места Псковской земли в 1837–1945 гг.: от дворянской усадьбы к государственному заповеднику” (Санкт-Петербург, 2015).

⁴ Дж. Б. Платт, *Здравствуй, Пушкин! Сталинская культурная политика и русский национальный поэт*, ford. Яков Подольный, *Эстетика и политика* 4 (Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017), 8.

⁵ Lásd például Gogol 1909-es, forradalom előtti és az 1952-es, sztálini jubileumát.

az emberiséget halhatatlan művekkel gazdagította,⁶ ugyanakkor a szovjet ember mindenekelőtt és elsősorban Puskit, a saját kortársát keresi. Azokat a vonásokat keresi a költőben, amelyeket magában és a mindennapi szovjet társadalom életében felfedezni vágyik.⁷

Az *Izvesztijja* újság 32-es (február 5-i) ünnepi számában megjelenő *Zdravstvuj, Puskin!* ('Köszöntelek, Puskin!') című publicisztika 1937-ben egyértelműen fogalmazza meg azt a kettősséget, amely a *kultúrhero*s Puskin és Puskin, az *(élő)* ember dichotómiájában lesz jelen a politikai diszkurzus minden szintjén. Ennek mélyén Platt szerint főként a modernség időfelfogásának komplex és ambivalens problematikája munkált. A jelen szovjet embere szempontjából a 30-as évek jubileumának aktuális ideológiai iránya azt kísérelte meg újra és újra megmagyarázni, hogy Puskin: mi módon a miénk, a szovjet kollektíva része, mi módon építi az új, szovjet társadalmat, ugyanakkor mennyiben tartozik ahhoz a saját múltához is, amelytől radikálisan elhatárolódunk. A *monumentalista* és az *eszkatologikus* nézőpontok egyidejű érvényesítése azt eredményezte, hogy Puskin a *lineáris* és a *nem-lineáris időben* is a szovjet népé, a költő alakja a történeti jelen szempontjából valahol a *múlt idő* és az *örökkévalóság* között létezik. A 30-as évek közepére sajátos emlékezetkultúra alakul ki, amelyben – a dicső, hősi, nagyszabású – múlt iránti nosztalgia politikai szinten megfért annak dühödt elutasításával és tagadásával.⁸

Puskin irodalompolitikai megítéléséről, a költő alakjának és műveinek társadalmi hasznosíthatóságáról alkotott elképzelésekről, a puskini tárgyi és szellemi örökség megőrzésének és fenntartásának mikéntjéről kezdeményezett diszkussziók a friss szovjet államban folyamatosan napirenden voltak. A kezdeti évek elutasító álláspontja után (lásd Puskin a „nemesi ideológia tipikus képviselője”) a költő totális állami kisajátításának története számos bízarr és drámai fordulatot tartogatott. Ezek egyike volt, hogy miközben Puskin alakja a szocialista kultúrforradalom egyik sarokpontjává vált, az akadémiai Puskin-kutatás képviselőinek több hullámban az elhallgattatás, a meghurcoltatás jutott. A tisztogatás több lépcsőben zajlott, a Puskin Ház kutatóit érő legsúlyosabb represszió a jubileumi kritikai kiadás előkészítése közben zajlott le.⁹

Bárhogy folyjanak is a polémiák arról, hogy hogyan jelölhető ki a költő pontos helye a szovjet irodalmi kánonban, ezzel együtt pedig a szovjet társadalom múltjában

⁶ Ez a mondat szinte szó szerinti idézet a Központi Végrehajtó Bizottság 1935. december 16-i határozatából.

⁷ Здравствуй, Пушкин! // Известия. 1937. 5 февр. № 32. С. 3. Idézi: Маркус Ч. Левитт, *Литература и политика: Пушкинский праздник 1880 года*, Современная западная русистика (Санкт-Петербург: Академический проект, 1994), 184.

⁸ Платт, *Здравствуй, Пушкин!*, 11.

⁹ Erről részletesebben lásd KALAVSZKY Zsófia, „Két textológus párba a »szent szöveg« felett: Viták Alekszandr Puskin *A kapitány lánya* című regényének alapszövege körül”, *Kalligram* 19, 1. sz. (2010): 89–94.

és jelenében, ezek a diszkurzusok mind az első (1928–1933), mind a második ötéves terv (1933–1937) alatt mindvégig a *historizmus* és a *szociologizmus* interpretációs aspektusai és gesztusai szerint történtek, illetve határozódtak meg. Az első ötéves terv idején Puskin leginkább akként a mesteremberként értelmeződött, akitől el kell sajátítani a költészeti technikákat, írói eljárásokat, technológiákat azért, hogy a fiatal proletár írók ezzel a megszerzett tudásukkal majd felül tudjanak kerekedni rajta. A szovjet jelennek Puskinhoz, a klasszikus költőhöz való ilyen típusú viszonyát, modelljét nevezi Stephen Moeller-Sally a klasszikus irodalmi, kulturális örökség mint kulturális tőke *neoklasszikus* felfogásának.¹⁰ A második ötéves terv idején már egy új elképzelés jelenik meg: a hangsúly a kultúra formáiról annak szellemére tevődött. Eszerint a modell szerint a klasszikus író már nem mesterember, akitől a szakmát magas szinten el lehet lesni, hanem a *kultúrhős* valamely megnyilvánulási formája, aki megtestesíti saját népe, nemzete lényegét, szellemiségét és felmutatja annak lehetőségeit. A klasszikus szerző tekintélye – visszanyúlva e fenomén romantikus gyökereihez – itt már az alkotási és esztétikai kérdéseken túlterjed, a politikai hatalom olyan ideológiai jelentőséget tulajdonít neki, amellyel a maga legitimációját erősíti. A klasszikus orosz szerzők iránti kultusz legfőbb jegyei a 30-as évek közepétől alakjuk monumentalitásában, nézeteik optimizmusában és általában véve hősként, harcosként való ábrázolásukban fejeződnek ki (Puskin a cári önkényuralom kérlelhetetlen bírálója, a jobbagyfelszabadítás támogatója, az elesettek, a jogfosztottak gyámolítója). Kijelölődnek olyan megfellebbezhetetlen tekintélyű alkotók, akik *bogatürökként* (hatalmas termetű és erejű középkori vitézekként) állandó hivatkozási pontjaivá válnak a szovjet politika és kultúra színtereinek. Mindez pedig elválaszt-hatatlan volt Sztálin személyi kultuszának növekedésétől.¹¹

2.

A Puskin-jubileumot megelőző években számos művész, író kap utasítást, felkérést, megrendelést Puskin-tárgyú irodalmi, képzőművészeti vagy éppen zenei alkotás létrehozására. A szépirodalmon belül talán a legismertebbek közé Mihail Bulgakov Puskin-drámája és Mihail Zoscenko Puskin-karcolatai tartoznak. Az előbbi alkotások közé sorolhatjuk ugyanakkor Danyiil Harmsz Puskin-szövegeit is. Úgy vélem, hogy ezek a szépirodalmi puskinisztika legzavarbaejtőbb darabjai, amelyek a kultusz kutatás – amely olvasatomban egyszerre társadalomtörténeti és poétikai megközelítést is megenged – perspektívájából tanulsággal szólíthatók meg.

Danyiil Harmsz (1905–1942) a legkésőbbi orosz avantgárd formáció, a költőkből és írókból álló OBERIU csoport ('Reális Művészet Egyesülése') legkiemelkedőbb

¹⁰ Стивен Моллер-Салли, „Классическое наследие» в эпоху соцреализма, или похождения Гоголя в стране большевиков», szerk. Евгений Добренко és Ханс Гюнтер, *Соцреалистический канон* 509–522 (СПб.: Академический проект, 2000).

¹¹ Lásd *uo.*, 510, 514.

alkotója volt. Miután a hatalom ellehetetlenítette a működésüket, Harmsz a 20-as évek végétől egyre inkább, illetve egy idő után kizárólag csak gyereklapokban jelenhetett meg. Az avantgárd művészek számára a gyereklapokban való publikálás és az önálló gyerekkönyvek kiadása nem csak megélhetésül (szó szerint az éhhalál ellen) és bűvőhelyül szolgált (a politikai üldöztetés és a cenzúra kikerülése ily módon volt lehetséges), illetve nem csak esztétikai okok vezettek a gyerekkönyv-kultúra felé fordulásukhoz. A gyerekeknek írt szövegek alkotásának az infantilizmushoz való vonzódásuk is oka.¹² Az avantgárd művészek számára, elsősorban az OBERIU-ták számára a gyerekeknek írt szövegek és maga a könyv tere szintisza poétikai játszótérként szolgált, azaz az abszurd vizuális és verbális nyelvi és képi formajátékok úzése a gyerekként való létezést és a művészet működését (is) modellálta.

A 30-as évek elejére azonban már a gyerekfórumok is bezárultak a költő előtt, a megváltozott politikai klíma teljesen ellehetetlenítette az anarchista, avantgárd művészi megnyilvánulások verses mesékben, gyereknek szóló apró, lírai művekben való jelenlétét is. Harmszot először 1930-ban vádolták meg osztályellenességgel, majd 1931-ben letartóztatták, száműzésre ítélték. Meghurcoltatása egybeesett a képzőművészek és írók ellen az 1931-ben meginduló lejárató, országos kampánnyal¹³ és a korábbi oktatási reform és kultúrpolitika irányítóinak leváltásával.

Harmsz 1932 októberében térhetett vissza száműzetéséből Leningrádba, a helyzete súlyosbodott, lényegében nyomorgott. 1941-ben ismét letartóztatták, pszichiátriára zárták. Az utolsó, életében publikált műve a *Murzilka* című gyereklapban jelent meg ugyanebben az évben. 1942-ben halt meg, Leningrád blokádja idején a börtön kórházában.

Harmszot 1936 végén, ahogy ez a fennmaradt kéziratok textológiai vizsgálatából kiderül, kifejezetten foglalkoztatták a Puskin-témájú, a gyerekeket és felnőtteket egyaránt megszólító beszédmódok lehetőségei.¹⁴ 1936 telén egy Puskin-tárgyú életrajzi szöveg megírásába fogott, valószínűsíthetően a *Csizs* című, óvodás és kisiskolás gyerekeknek szerkesztett gyereklap felkérésére. A félbehagyott, vázlatban maradt írásai arra engednek következtetni, hogy Harmsz egy úgynevezett *populjarnüj ocserket* ('népszerűsítő, ismeretterjesztő esszé') szeretett volna írni Puskinról (vagy ezt kívánták a költőtől – K. Zs.), a kéziratok pedig arról tanúskodnak, hogy Harmsz (sikerületlenség vagy elégedetlenség okán?) többször nekifutott a feladatnak.¹⁵ Azt

¹² Евгений Штейнер, *Что такое хорошо: Идеология и искусство в раннесоветской детской книге*, Очерки визуальности (Moskva: Новое литературное обозрение, 2019).

¹³ Lásd a Kommunista Párt Központi Bizottságának 1931. december 29-i határozatát.

¹⁴ KALAVSZKY Zsófia, „A kis nagy Puskin: Danyil Harmsz *Puskin*ről és *Puskin* című műveinek összeolvasási kísérlete”, in SZABÓ Tünde és SZILI Sándor, szerk., *Valós és virtuális terek: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában XII.*, 51–62 (Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2022).

¹⁵ Harmsz felesége a visszaemlékezéseiben így jellemzi a férje és a gyerekirodalom viszonyát, illetve a férje hozzáállását a gyerekirodalmi szövegekhez: „Hallottam olyan véleményt, hogy amit Dánya gyerekeknek írt, csupa fércmű, amit a kisujjából rázott ki, hogy ez csak pénzkereset volt a számára.

mondhatjuk, hogy kísérletezett: fennmaradt egy írása, egy felnőtt és egy gyerek közötti beszélgetés Puskinról (ez *Puskin* címen majd csak 1987-ben lát napvilágot) és egy másik, amely a költőről szóló *ünnepi beszéd* műfajához közelít (ezt a jelenlegi kiadások a jegyzetek között teszik közzé, cím nélkül). Tegyük hozzá, hogy a költő ennek keletkezésével megegyező napokban fejezi be a *Puskinról* című („Nehéz bármit is...”), felnőtteknek szóló miniatúráját is, és valószínűsíthetően az *Anegdoták Puskin életéből* című hétrészes ciklusát is ekkor írja.¹⁶

Hogy gondot, nehézséget okozott a költő-író Harmsznak 1936 telén a *Puskinról való beszéd*, ennek nyomait nem csupán a kéziratok alakulástörténetében látjuk, hanem műveinek beszélői is sokszorosán vallanak erről, méghozzá azzal az abszurd helyzettel kapcsolatban, hogy miként lehet beszélni valakiről (ráadásul Puskinról) olyanoknak, akik nem is hallottak még róla: „Nehéz bármit is mondani Puskinról annak, aki semmit nem tud róla. Puskin hatalmas költő” – írja december 16-án Harmsz miniatúrájában.¹⁷ December 18-án pedig a gyerekeknek szánt írásai, vázlatai, nekirugaszkodásai tulajdonképpen ezt a „nehezen”-t teszik *performatív*vá: megvalósítja a Puskinról való beszédet egy gyerekkel, *aki semmit nem tud Puskinról*. „Hogyan, te megtanultad Puskin versét kívülről, és nem tudod, hogy ki ő? [...] Puskin híres költő. Tudod, hogy ki az a költő?” stb. A Puskin mint alak megteremtését, megszólítását lehetővé tevő *nyelv megtalálásának nehézsége*, amivel éppen (a fikció szerint is) Harmsz küzd, ráadásul mindez sokféleképpen tematizálódik, például általában véve a versírás gondjaként, ami a beszélgetésben Puskin saját problémájaként is megjelenik, így (sokadszorra) tükröződik a jelenben a múlt:

Természetesen szerette volna nyomtatásban látni azt is, amit a felnőtteknek írt, s amit annyira fontosnak tartott. De egyáltalán nem gondolom, hogy a gyerekeknek fércműveket írt. Legalábbis én még célzást sem hallottam tőle soha ilyesmire. *Nagyon is komolyan vette a gyerekirodalmat*. A Jozs [Sün] és a Csizs [Csíz] szerkesztőségébe járt be Marsakhoz... Soha nem vettem észre rajta, hogy egy pillanatig is zavarta volna, hogy gyermekírónak tekintik. Aztán meg, ha tényleg vacakságokat írt volna a gyerekeknek, miért szerették annyira a verseit meg a meséit? Én ezt nem hiszem. Ha ő maga nem talált volna örömet abban, hogy gyerekeknek ír, akkor aligha tudott volna olyasmit létrehozni, ami annyira tetszett nekik. Mikor a gyerekeknek írt, nemhogy a kisujjából rázta ki a verseket, de *inkább nagyon sokat bajlódott velük*.” Marina Durnovo, „Marina Durnovo – Férjem, Danyil Harmsz”, ford. SZILÁGYI Ákos, 2000, 7–8. sz. (2012): 99–110, 103, kiemelés tőlem – K. Zs. Az interjú 1996-ban készült, 2001-ben jelent meg először orosz nyelven.

¹⁶ A. A. Александров, „Материалы Д. И. Хармса в рукописном отделе Пушкинского Дома”, in *Ежегодник рукописного отдела Пушкинского Дома на 1978 год*, 64–79 (Ленинград: Наука, 1980); A. Т. Никитаев, „Пушкин и Гоголь (Об истории сюжета)”, *Литературное обозрение* 9–10. sz. (1994): 49–51, 51; Ж.-Ф. Жаккар, *Даниил Хармс и конец русского авангарда*, ford. А. Перовская (Санкт-Петербург: «Академический проект», 1995), 451.

¹⁷ Valerij Szazsin szerint egyértelmű, hogy itt a két szöveg összekapcsolódik. Даниил Хармс, *Тигр на улице*, szerk. В.Н.Сажин, Даниил Хармс. Собрание сочинений в трех томах 3 (Санкт-Петербург: Азбука, 2011), 403.

Volt, hogy [Puskinnek] nem ment a versírás. Ilyenkor elkeseredettségében rágta a ceruzát, kihúzogatta a szavakat, és újakat írt a kihúzottak fölé, javította a verssorokat, és többször átírta őket. Ám, ha készek lettek, a versei olyan könyvnyűek és szabadok voltak, hogy úgy tűntek, mintha Puskin azokat mindenféle nehézség nélkül írta volna meg.¹⁸

A nehézség, amit Harmsz mind a miniatúrájában, mind a beszélgetésben problematizál, a *hatalmas* szó jelentésének ismeretelméleti definiálhatatlanságával kapcsolódik össze (lásd az 1937-es, sztálini Puskin-jubileum egyik legfontosabb célja, konstrukciója a *hérosz*, a *monumentum*, a *nagy* Puskin megteremtése volt), mégpedig a „valaki ismeretlen, ugyanakkor közismert” fogalmak egyidejű érvényességének perspektívájában. A filozófiai értelemben a valójában senki által *nem ismert* Puskin-élet, illetve -életmű és a *tömegesen, széles körben ismertté tett* Puskin név (hiszen 1936–37-ben mindenkinek ismernie kellett a nevét, még a kisgyerekeknek is) és a *nagyság* / a *híresség* fogalmak jelentéseivel kezd el játszani Harmsz és vezeti el az olvasóját miniatúrájában az abszurdig, a *nem-beszédig*, a beszédképtelenségig.

3.

Miközben Harmsz végül a *dialogus* műfajánál állapodik meg a gyerekklapban publikálendő *Puskin* című írását illetően, egy másik alkotásában a korabeli tömegkultúra alapvető műfajához nyúl, az anekdotához, amely a Puskin-közvetítés igen fontos csatornájaként szolgált az orosz, majd szovjet városi közösségekben a századforduló óta.

Harmsz valószínűleg 1937-ben *Anekdóták Puskin életéből* címmel (az anekdotákat így, g-vel írja¹⁹) egy kisciklust fejez be, amely hét darab számozott, úgynevezett aneg-

¹⁸ Даниил Хармс, „Пушкин”, in Даниил Хармс, Даниил Иванович Хармс. Произведения для детей, Даниил Иванович Хармс. Полное собрание сочинений 3, 190–197 (СПб.: Академический Проект, 1997).

¹⁹ A *k-g* hangok/betűk felcserélése, ha imitációként tekintünk Harmsz szövegeire, utalhat a városi anekdotára mint alacsony nyelvi regiszterben megszólaló műfajra, a rontott nyelvhasználatra/írásmódra, és arra a társadalmi csoportra, amely formálta ezeket a szövegeket. (Valóban létezett olyan ponyvakiadású Puskin-anekdotagyűjtemény a 20. század elején, amely a címében az *Anekdóták* és nem az *Anekdoták* szót szerepelteti.) Ugyanakkor a *k* hangnak/betűnek a *g* hangra/betűre való lecserélése egy, a maga nyelviségére reflektáló irodalmi műben jele egyúttal a nyelv nem konvencionális használatának, amelynek eredménye a kisiklatott, a jelentést megakasztó, „értelmetlen”, csak önmagát jelentő hangsor, végsősoron pedig a köznapi jelentés nélkül maradó szöveg. Harmsz szövegében a címbéli „nyelvi rontás” ráadásul nem áll társtalanul. Az ötödik anekdotában, Puskin *arpigarmákat* ír. Ezek a szójátékok a *zaum* (az értelmén túli nyelv) megtestesüléseihez hasonlóak, amely az orosz avantgárd csoportok által kidolgozott és alkalmazott irodalmi eljárások egyike volt.

dotát tartalmaz.²⁰ A ciklus darabjai egyenként 3–6 mondatból álló miniatűrök, verssűrűségűek, cselekményük szinte nincs. Mindegyikük középpontjában Puskin áll.

Az anegdota szó választása és címbe emelése Harmsz részéről az 1930-as évek Szovjetuniójában önmagában is, de Puskinnal kapcsolatban még inkább provokatív tett volt. Maga a műfaj és a műfaj használata (lásd anekdotázás) az uralkodó ideológiai irány szerint a kispolgári, a múlt rendszerből itt maradt, műveletlen, osztálytudat nélküli elemek megvetendő életformájára és elítélendő világnézetére utalt. Fontos tudnunk, hogy a 20-as évek végére a párt minden eszközt felhasznált, hogy a városi kultúra korábbi szórakozási, civil közösségi formáit ellehetetlenítse, megszüntesse. Ebbe beletartozott például a ponyvakiadványok elkobzása, a tömegkiadványokat nyomtató kiadók megszüntetése, az utcai performanszok, a kintornások és az esztrádműsorok betiltása vagy a nagy népszerűségnek örvendő szatirikus újságok megszüntetése, átszervezése, központosítása. A cél az új proletár kultúra létrehozása volt.

A műfaj – az *anegdota* –, a hivatalos, a jubileumi műfajok és az általuk kijelölt patetikus hangnem kereteibe tehát semmiképp nem illett, de, ahogy erről egy korábbi tanulmányomban írtam,²¹ természetesen az *Anekdótákban* körvonalazható Puskin-alak, -konceptió sem felelt meg a 30-as évek központosított kultúrpolitikája által elvárt Puskin-képnek és -diszkurzustípusoknak. Még akkor sem, ha Harmsz természetesen nem *anekdotát* írt. Fontos szerzői index a cím, csakhogy – amint ezt kifejtem –, a költő a létező műfaj árnyékában marad, de trükkös, kreált *reflektátlanságában* ellép tőle, ami ugyanakkor *hiperreflektív gesztus*. Az egyik perspektíva a valóságra ráutalt, annak darabjait reprezentáló, azokat felmutató városi (közhasználatú) műfaj beszélőjének és létmódjának az (imitált) működtetése, a *túlazonosuló* álláspont. A nyelv itt a maga *reflektátlanságában* van jelen. A másik perspektíva a *hiperreflektív*ként működtetett magasirodalmi szöveg, amely mint elsősorban nyelviségében jelen levő, az anekdotákat és Puskit tisztán nyelvként reveláló megszólalás. Ennek perspektívájából Puskin és az életéről szóló szövegek elsősorban nyelvi létmóddal rendelkeznek, így a valóságra utalás, a biografikus elemek eltűnnek, feloldódnak, és Puskin az *anekdotákban* mint a nyelvvel való játékra felhívó, e játékot sugalló illokúciós erőként testesül meg. A Harmsz-szövegek ebből a perspektívából

²⁰ Harmsz Puskinládája időben így rekonstruálható: 1934-ben írja meg *Puskin és Gogol* című egyfelvonásosát, amely az *Esetek* ciklus része lesz később. 1936 decemberében egy-két nap különbséggel fejez be egy *Puskin* és egy *Puskinról* című szöveget (az előbbi egy Kirill nevű kisfiúval folytatott beszélgetés, a második egy „Nehéz bármit is...” sorkezdetű jelenetminiatúra, amelyben Puskin Gogollal együtt szerepel), ugyanezen hónapban több más Puskin tárgyú vázlata is születik. Az *Anekdóták Puskin életéből* című hétrészesét 1937-re, illetve 1939-re datálja a szakirodalom. Az 1939-es dátumot Valerij Szazsin valószínűsíti. Lásd Даниил Хармс, „Анекдоты из жизни Пушкина”, in Даниил Хармс, *Новая анатомия*, szerk. В.Н. Сажин, Даниил Хармс. Собрание сочинений в трех томах 2, 363–365 (Санкт-Петербург: Азбука, 2011), 365.

²¹ KALAVSZKY Zsófia, „Kapitulálni a kultuszból. Danyiil Harmsz: *Anekdóták Puskin életéből*”, in SZABÓ Tünde és SZILI Sándor, szerk., *Emigráció: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában XIII.*, 102–119 (Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2023).

már nem *imitálnak* valamely beszédmodot, történeteket, nem azonosulnak, illetve túlazonosulnak valamely beszélővel és annak Puskin-képével; ezekben a szövegekben a szűzsé – tisztán nyelvi és szövegtörténés. Egyszóval e két perspektíva – a *reflektált* és a *reflektálatlan* – eldöntetlensége az, amelyben a harmszi szöveg szubverzív ereje megvalósul.

Harmsz választása ugyanakkor nem csupán a kortárs politikai kontextus szempontjából érdekes, hanem azért is, mert egy nagyon komplex és komoly történeti múltra visszatekintő fenoménal kezd dialógust.

Ciklusának címe – *Anekdoták Puskin életéből* – történetileg sokszorososan terhelt.

1937-re ugyanis a „Puskin-anekdota” *szókapcsolat* is foglalt volt, mint *műfaj* és sajátos *fenomén* pedig már több, mint száz éves előtörténetre tekintett vissza, sok száz elemű, vegyes és változó szövegtörzsként terjedt, cirkulált. A kutatók és a kulturális elit számára széles körben ismertek voltak a 19. század második felétől gyűjtött és feljegyzett úgynevezett *irodalmi-történeti* Puskin-anekdota.²² A városi szóbeliségben a 19. század nyolcvanas éveitől ugyanakkor virulens módon nőtt az alacsony regiszterű, hétköznapi témájú, *városi* Puskin-anekdota száma is,²³ amelyek 1920-ra egészen bizonyosan a városi folklór alapelemeivé váltak. Végül meg kell említenünk egy, az anekdotáknak e két szóbeli csoportjától különböző harmadikat, amely Puskin tömegkulturális alakjának felépítésében jelentős szerepet játszott. Ezek a már leírt, megjelent és a hallott anekdotákból összeállított, szerkesztett *anekdota-gyűjtemények* voltak – a címük sok esetben csupán ennyi volt: *Anekdoták Puskin életéből*²⁴ –, amelyekben a Puskin-biográfia mint anekdotákból felépített életrajzi ív volt jelen. Tömegkulturális, populáris kiadványokként jelentek meg, amelyek egyfelől szórakoztatni akartak, másfelől a szélesebb olvasóközönségnek Puskin alakja és élete iránti kíváncsiságából kíséreltek meg hasznot húzni.²⁵ Mindhárom csoport a Puskin-reputáció, majd a költő halála után a 19. századi, cári Puskin-kultusz különböző történeti szakaszainak egy-egy jellemző műfaja.

Számba kell venni ugyanakkor még egy tényezőt. Éppen az 1920-30-as években növekszik meg tudniillik egy, az irodalmi elit felőli érdeklődés a Puskin *hétköznapi-*

²² KALAVSZKY Zsófia, „Puskin és az irodalmi anekdota”, in Csörsz Rumen István, szerk., *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, 57–72 (Budapest: Reciti, 2021).

²³ KALAVSZKY Zsófia, „Puskin és a városi anekdota (orosz, lett és lengyel nyelvű forrásokban)”, in Csörsz Rumen István, szerk., *Doromb: közköltészeti tanulmányok* 11. (Budapest: Reciti, 2023), publikációra elfogadva, megjelenés alatt.

²⁴ Lásd például az alábbi ponyvakiadásokat: A. A. Анисимов, szerk., *Анекдоты из жизни Пушкина*, Типография И. Я. Полякова (Москва, 1899); Ив. Ив. Иванов, *Анекдоты из жизни Пушкина* (Москва, 1899).

²⁵ Nem ismerek olyan kutatást, amelynek a középpontjában a századvégi és a századfordulás anekdotagyűjtemények, különös tekintettel a puskiniaakra, állnának. Részben érintem a problémát itt: KALAVSZKY Zsófia, „»És nyugaton felragyogott a természet vörös cárja«: Megjegyzések az 1920-as években gyűjtött, moszkvai Puskin-legendákhoz”, in Csörsz Rumen István, szerk., *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, 147–164 (Budapest: Reciti, 2020).

jait meglevenítő történetek, a költő 19. századi életmódját, szokásait, döntéseit bemutató, megjelenítő történetek iránt. A Puskin kinézetét (hosszú körme, göndör haja, majomszerű arcvonásai stb.), egy-egy mondását, szokásait, gesztusait, kacagását, ruhaviseletét stb. leíró, rögzítő szövegek igen fontossá válnak. Ennek hátterét a szimbolista irodalomnak az *esztétikai életfilozófia* iránti megnövekedett érdeklődésében jelölhetjük ki. Az életnek a romantikában gyökerező azon felfogása, amely azt mint műalkotást szemlélte, és úgy vélte, hogy esztétikai értékekkel bír, ezekben az években és a századelő művészetesztétikaiban újult erőre kapott.²⁶ A 19. századi költő mindennapjait bemutató történetek iránti kíváncsiság egyet jelentett valamiféle egyéni, „saját Puskin” iránti tisztelet megfogalmazásával – az „én Puskinom” konstrukciója, szemben az állam „mi Puskinunk”-jával –, amely a költő életének valamilyen típusú követésében és/vagy a költőhöz magához, illetve családjához való szimbolikus és fizikai kapcsolódások ki- és felmutatásában öltött testet. A 20–30-as években tehát nem azt a mentalitást látjuk visszaköszönni, amelyet a Puskin életéről összegyűjthető információk lázas megtalálásában és nyilvánosságra hozásában látunk kiteljesedni a 19. század második felében, illetve a végén. Harmsz alkotóéveivel egy időben a Puskin élete iránti érdeklődés új keretet/koncepciót kapott értelmiségi körökben; az a „Puskin, az ember”, méghozzá az életét a műalkotás szabályai szerint megteremtő, *harmonikus ember* ideájában koncipiálódott újra. Ahogy Irina Paperno írja, az Ezüstkör művészelitje megteremtette a maga számára a mitikus példaképét, ez pedig az orosz irodalom Aranykorának Puskinja volt.²⁷ A költő követését pedig nem csupán a puskinai költészeti tradícióinak folytatásában látták (*poetyicseszkije puskinjiansztvo*), „irodalmi életrajzuk” felépítéséhez a Puskinhoz való közelségük hangsúlyozása ugyanannyira hozzájárult, mint ahogy az életükben is követendő mintának tekintették a költő életvitelét (*zsiznyennoje puskinjiansztvo*).²⁸ Az úgynevezett „Puskin-követés” – immár másodszor a történelem folyamán – ennek megfelelően nem maradt a szövegek terében, beszivárgott a 20-as évek költőinek, íróinak hétköznapi életébe, látványos gesztusokban (pl. párbaj), külsődleges elemekben (pl. ruházat *à la Puskin*) manifesztálódott.²⁹ A legfontosabb és egyben szenzációs erejű kötet Vikentyij Vereszajev *Puskin az életben: A kortársak eredeti tanúságainak szisztematikus gyűjteménye* ('Puskin v zsiznyi: Szisztyematyicseszkij szvod podlinnih szvigyetyelsztv szovremennyikov', első megjelenés: 1926) című munkája volt, amely anekdotákat, memorabilékat és sok-sok fragmentumot tartalmazott Puskin-levél-

²⁶ Többek között Marina Cvetajeva, és Anna Ahmatova Puskin-esszéi sorolhatók ide.

²⁷ Irina PAPERNO, „Пушкин в жизни человека Серебряного века”, in Boris GASPAROV, Irina PAPERNO, és R. P. HUGHES, szerk., *Cultural Mythologies of Russian Modernism: From Golden Age to the Silver Age*, 19–51 (Berkeley: University of California Press, 1992).

²⁸ Uo.

²⁹ Alekszandr Blok, Marina Cvetajeva, Anna Ahmatova, Szergej Jeszenyin, Vlagyimir Majakovszkij, Oszip Mandelstam, Borisz Paszternak „irodalmi életrajzában” Puskin meghatározó szerepet foglal el. Lásd Левитт, *Литература и политика*, 178.

részletekből, -beszélgetéstöredékekből, továbbá a Puskin-kortársaknak a költőről rögzített meglátásaiból is válogatott.³⁰ A Vereszajev-kötet szerkesztési elve kronológiai volt, egyfajta „dokumentum-regényben”, montázsszerűen bontva ki a kortársi szövegtöredékekből a Puskin-életrajzot. Vereszajev kötetének címe plasztikusan jelölte ki a kiadvány koncipiálójának célját: bemutatni Puskit a hétköznapiakban, felmutatni az embert, a személyiségét, a kinézetét, az öltözködését, a beszédmodorát, és mindezt a *kor(társak) hangján* stb. A *portrészzerű* bemutatáshoz pedig elengedhetetlenek voltak az immár (valamilyen mértékben) ellenőrzött és szelektált anekdoták, sokszor csupán az apró fragmentumok is.³¹ Vereszajev vállalkozása azért is lesz kiemelt Harmasz szempontjából³² – erre Alekszandr Kobrinszkij nyomán Oleg Lekmanov hívja fel a figyelmet –, mert az anekdotákon vagy anekdotikus szövegeken kívül olyan típusú szövegeket is gyakran szerepeltet a válogatásában, amelyek valamely Puskinhoz kapcsolódó, a visszaemlékezők által elmesélt történetet adnak közre, a formájuk egyáltalán nem emlékeztet a csattanóra kihegyezett városi anekdoták szerkezetére, ugyanakkor Puskin furcsa, bizarr, meghökkentő szokásairól szerzett élmények lenyomatai, hol pedig olyan észrevételek, amelyek minden ceremonialitás nélkül, familiáris környezetben, a maga közvetlenségében mutatják a költőt.³³

Végezetül mindez nem volt elválasztható természetesen attól sem, hogy az 1920-as években az akadémiai, professzionális Puskin-kutatás hajnalán szükségszerűen megkezdődött a 19. századi Puskin-örökség gondozásával való szembenézés is – 1890-től Puskin egyetemi kurzusok anyagává vált, ekkortól datálódik a Puskin-kutatás –, a 19. századi Puskin-kutatók örökségének feltérképezése, az úgynevezett romantikus historiográfiai módszerek felülvizsgálata, és azok a konceptuális viták, amelyek célja a tudományos igényű életrajz megalkotása, az életmű feltérképezése volt, azaz ismét a középpontba kerültek a Puskin életeseményeit bemutató, vissza-

³⁰ В. В. Верепаев, *Пушкин в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников* (1936) (Москва: Московский рабочий, 1984). Az utolsó Vereszajev által szerkesztett kiadás 1936-os. 1945-ben, a szerző halálát követően utoljára, de már más címmel még egyszer megjelenhetett, ezt követően a kötetet érthető okokból nem adták ki, bibliofil ritkasággá válik egészen az 1990-es évekig.

³¹ A kötet jelöli, hogy mely szövegrészletek fogadhatók el hiteles forrásként, és melyek azok, amelyeket erős forráskritikával érdemes kezelni.

³² Nem csupán Harmasz, de számos más kortárs író, köztük Mihail Bulgakov szempontjából is, aki a Puskin-jubileumra időzített Puskin-drámáján eredetileg Vikentyj Vereszajevvel társszerzőként kezdett el dolgozni 1934-től. E munka menetéről, majd a szakításukról, és ennek okairól magyar nyelven a Bulgakov-naplókban olvashatók részletek. Mihail BULGAKOV, *Sárba taposva: Naplók, levelek 1917–1940*, ford. Kiss Ilona (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2004), 354–414.

³³ Олег Лекманов, „Об одном источнике «Анекдотов из жизни Пушкина» Даниила Хармса”, in Олег Лекманов, *Книга об акмеизме и другие работы*, 279–282 (Томск: Водолей, 2000).

emlékező történetek.³⁴ Két munkát említek itt csupán, amelyek Harmsz szempontjából fontosak lehettek. Az egyik Szergej Gessen és Lev Modzalevszkij *Razgovori Puskina* ('Puskin beszélgetései, mondásai') című 1929-ben megjelent kötete volt, amelynek előmunkálatait még a Puskin-kutató Modzalevszkij kezdte meg, majd Julian Okszman és Msztjiszlav Cjavlovskij fejezett be. A könyv legfontosabb célja, hogy összegyűjtve kínálja olvasója számára Puskin szóban elhangzott aforizmáit, anekdotáit, figyelemre méltó mondásait, és ezzel „feltámassza az élő puskinsi szót”. Mintha Puskin Eckermannjai szólalnának meg benne, akik a spontán, szerkesztetlen puskinsi élőbeszédet vetették papírra, pontosabban ez a lejegyzések fikciós kerete.³⁵ A másik Pjotr Bartyenyev archívumából kinyert anyag, amelyet Cjavlovskij válogatott és állított össze 1925-ben.³⁶ Bartyenyevnek a Puskin-kortársakkal készített beszélgetéseiből állt össze a kötet.³⁷

E kötetek immár egy egészen más kulturális, mediális, társadalmi, politikai és gazdasági kontextusban, a forradalom utáni Szovjetunióban, az irodalmi és a tudományos elit köreiben, és a szovjet társadalom régi-új olvasórétegeiben váltak népszerűvé. Ahogy ezt 1921-ben többen megfogalmazták, a kulturális másság kora lépett életbe, cezúra vágta el a régi világ („a péteri és pétérvári orosz történelem kora”) Puskin-tudását a máétól.³⁸ A Puskinról szóló anekdoták egyszerre fel- és leértékelődtek: a tudás- és értékközvetítés megszakadt folytonosságának vagyunk tanúi. A 20-as 30-as években összeállított gyűjtemények már nem edukációs céllal születnek, nem szórakoztatni akarnak, és nem is a gazdasági haszonszerzés okán szerkesztik őket kötetké; a 19. századi anekdoták végérvényesen eloldódnak eredeti kulturális közegüktől.

A Puskin-kultusz 19. századi – nevezzük úgy – *reflektálatlan* időszakát leváltja az a korszak, amely sokszorosan (esztétikai, filozófiai, ideológiai, politikai értelemben) *reflektálttá* teszi az anekdotát mint műfajt, mint megnyilatkozási módot, a benne kirajzolódó Puskin-képet, és elhelyezi, minősíti a 20. századi (pártállami) kultusz mint kulturális, társadalmi, politikai jelenség kontextusában is. A 30-as évektől még említeni sem volt ajánlatos ezeket, hiszen a *politikai anekdota* mint a közvélemény kifejezésének új szovjet fenoménja kontextusába kerültek. A politikai anekdota felforgató erejét pedig a hatalom felismerte, terjesztése egyre keményebb retorziókat

³⁴ A formalisták Viktor Sklovskij, Borisz Eichenbaum, Jurij Tinyanov nagy generációjának Puskin-stúdiumai máig a Puskin-kutatás alapmunkái.

³⁵ С. Гессен и Л. Модзалевский, szerk., *Разговоры Пушкина: Репринт. воспроизведение изд. 1929 г.* (Moskva: Политиздат, 1991).

³⁶ П. И. Бартенев., *Рассказы о Пушкине, записанные со слов его друзей П. И. Бартеневым в 1851–1860 годах* (Moskva: М. и С. Сабашниковы, 1925).

³⁷ Arra, hogy ezek a kötetek – forráspublikációk – mennyire meghatározóak voltak, csak egyetlen példát említenék: a szovjet gyereklapok 1937. februári, ünnepi számaiban szereplő Puskin-életrajzok szerzői szövegszerűen felismerhető módon innen vették át anyagukat.

³⁸ Vlagyiszlav Hodaszevics és Alekszandr Blok az Írók Házában tartott beszédéről lásd Левитт, *Литература и политика*, 180.

vont maga után, azaz ennek az új műfajnak a felvirágzása lehetetlenné tette általában véve az *anekdoták* tudományos igényű gyűjtését, elemzését, feldolgozását. Az anekdota címszó a szovjet lexikonokból, enciklopédiákból is kimaradt, ahogy erről friss kutatásában Mihail Melnyicsenko ír.³⁹

A harmszi *Anekdoták* kisciklus annak ellenére tehát, hogy a Puskin-kultusz témáját explicit módon nem érinti, számos sajátossága okán vizsgálható a kultusz történeti és politikai alakulása szempontjából. A hét rövid jelenetből álló szöveg tudniillik a címben jelzett tárgyanál fogva (lásd Puskin életéből), illetve a hét jelenet különálló szűzséiben megjelenő valóságrepresentációk jelzései okán⁴⁰ azt az illúziót kelthetik olvasójukban, hogy Harmsz az 1799–1837 között élt történelmi személynek, azaz Puskinnek az életéből vett, elsősorban információs értékűknél fogva figyelemre méltó eseteit gyűjtötte össze, és osztja meg olvasóival. A fikció szerint tehát Harmsz „beáll” anekdotagyűjtőnek, illetve -mesélőnek (magára veszi az orális kultúra működtetőjének, továbbadójának és társalkotójának a szerepét) és ezen igen népszerű, kiterjedt, komplex és vegyes történelmi szövegtörzshöz a folytatását imitálja, mintegy „leír” belőlük hetet.

Mit csinál Harmsz? Az orosz irodalom történetében először hozza létre az *írói Puskin-anekdotákat*, amelyek később óriási hatással lesznek mind a városi szóbeliségre,⁴¹ mind az underground, mind a posztmodern szovjet irodalomra.

Az 1930-as évek közepének hivatalos kultúráját egyszerre jellemezte a Puskin-képet kollektívvá tevő, monofunkcionálisan működő diszkurzus és a Puskinról előírt és meghatározott mederben folyó, mindent leuraló, állandósuló, információs zaj jelenléte. Ezzel egyidőben leírható egy más típusú (ellen)kultusz is, amelyet mind a Szovjetunióban maradt, mind az emigrációba kényszerült kulturális elit formált (lásd ’Puskinnal való érintkezés’, a ’részesülés a puskiniban’). Továbbá rögzíthető egy a költőről szóló, igen tekintélyes, közköltészeti eredetű és a ponyvanyomtatványok által is formált, tömegkulturális hagyomány. Azt állítom, hogy Harmsz kisciklusát, az *Anekdotákat* érdemes egyszerre többféle kontextusba állítani, hiszen az gazdagon reflektál a maga 19. századi irodalmi- és kultúrtörténeti előzményeire, ugyanakkor organikus és mélyen beágyazott az 1930-as évek szovjet kulturális, irodalmi és társadalmi szituációjába is, de épp annyira elválaszthatatlan a harmszi poétikától, művészetfilozófiától és világlátástól. A kultusz- és műfaj történeti, poétikai, narrato-

³⁹ A szovjet hatalomnak a politikai anekdotákhoz való változó viszonyáról, amely eleinte megtűrte (20-as évek), majd tiltotta és üldözte a műfajt, egy tekintélyes szövegtörzshöz feldolgozó, friss monográfia számol be: Михаил Мельниченко, „Введение”, in *Советский анекдот. Указатель сюжетов*, 7–23 (Новое Литературное Обозрение, 2021).

⁴⁰ Például történelmi nevek; kifejezések és egy évszám: „Mint köztudott, Puskinnek...”; „Amikor Puskin eltörte a lábát...”; „1929 [sic!] nyarát Puskin falun töltötte...”

⁴¹ KALAVSZKY Zsófia, „A Vidám srácok, Harmsz és a késő szovjet szamizdat: (Наталья Доброхотова-Майкова и Владимир Пятницкий. «Лев Толстой очень любил детей...»: Анекдоты о писателях, приписываемые Хармсу. Ред. Софья Багдасарова. Москва: Бомбора, 2020.)”, *Reciti.hu*, 2020, <https://www.reciti.hu/2020/6151>.

lógiai és irodalomszociológiai megközelítések együttes végiggondolása pedig nem csupán Harmsz szövegének értelmezési lehetőségeit tágítja ki, de alkalmat ad arra, hogy az 1920-30-as évek átmeneti időszakáról, változatos Puskin-képeiről, a tudományos elit Puskin-kultuszáról, a már nem orosz, de még nem teljesen uniformizált, szovjetizálódó társadalom politikai Puskin-kultuszáról és általában az irodalom használatáról beszéljünk.